

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 111 (1998)

Artikel: Ün pêr algordanzas dals ons da la guerra
Autor: Peer, Oscar
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-236378>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 15.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Ûn pêr algordanzas dals ons da la guerra

Oscar Peer

Scheu m'algord inandret, schi ningün nu paraiva d'avair temma da la guerra. Lapro paraiv'la inevitabla, i savuraiva da guerra, las gazettas discurrivan da guerra, al Radio as dudiva il sbragizi isteric da Hitler, ed adüna darcheu applaus: «Sieg Heil, Sieg Heil...» Vuschs nan dal pajais ester, chi grazia a la radiofonia as faivan dudir fin in nossas vals da muntogna.

Però: ningüna temma da la guerra? Forsa mancaiva la fantasia. Eir in regard a Hitler. Eu'm poss perfin imaginar, cha blers da noss genituors sentivan üna tscherta fascinaziun per quist fenomen dinamic, chi mettaiva in movimaint il muond e chi s-chatschaiva la lungurella dal muond... Fascinà d'eira in mincha cas eir Achenreiner, ün da noss pasters Tirolais. Achenreiner vaiva svesa passantà l'entrada triumfala da Hitler a Vienna be per furtüna: el d'eira güsta là quel di, pro sia sour, chi's faiva spusa cun ün pastizier da Vienna. – Eu vez amo ad Achenreiner, tschantà in ün chantun da nossa chadafö, ün sgrembel majer cun vesti massa larg, lapro cun üna massella curiusamaing scuflada sü, sco implida cun ajer. El quinta a meis genituors che cha Hitler ha proclamà quel di a Vienna. El discuorra be da bass, sco scha'ls uffants nu das-chessan dudir, ma el para animà d'üna flomma interna – el dà dal cheu, el disch cha bainbod nu stuvarà'l plü far il paster, fini cun grascha e buatschas e baraccas da muntogna e pajas miserablas, cha cun Hitler as müda tuot, pustüt per pover diavels sco el... Achenreiner ha amo adüna sia massella scuflada, ma el es sco transmüdà, grazia a Hitler. El volva sü il cularin dal tschop e muossa üna pitschna crush da metall. «Sehens», disch el, «i hob mei Hakenkraiz.» Nus uffants nu savain che chi'd es ün Hakenkraiz, nus sentin be chi's tratta d'alch magic.

In scoula cumpara ün hom da la Bassa, a muossar films da militar e films da guerra. Davantvart vi dal mür ha'l pichà sü ün clap tenda alba, e davo nus, sün üna maisa, ha'l installà seis apparat. I vegn fat s-chür, l'apparat cumainza a schuschurar. I's vezza l'armada svizra in plain'acziun, truppas in movimaint, manouvras in muntogna, grenadiers chi construischan passagis aint illa grippa, punts chi sbaluonzchan. – E davo vezzaina ün film sur da la prüma guerra mundiala,

1914–18, chomps da battaglia suot la plövgia – iminchacas para adüna da plover, perfin cur chi dà sulai – sudats chi cuorran e chi's büttan in vainter, explosiuns da granatas, terra chi saglia per ajer, sudats morts in ün foss da cumbat, sudats ferits cun lià sü la fatscha... E lura üna cità vissa da suringiò, our d'ün eroplan, bombas chi croudand aval, paquets da bombas, sco butiglias chi svoulan ün pa schlinch aint il vent – e giò'l bass ün mar da chasas e tets, explosiuns eir là, nüvlas da füm nair... Lura ün müdamaint da perspectiva, uossa eschna immez la cità svessa, – cun chasas chi ardan ed umans chi mütschan, ambulanzas, pumpiers, stabilimaints enorms chi van in bouda eui. – Id es ün film müit, i nu's doda inguotta, unicamaing il ruonzlöz da l'apparat. Nus guardain sco ipnotisats... Da temp in temp ün'interrupziun, i vegn fat glüm, la tenda davantvart es darcheu alba ed innozainta, l'hom dal film metta sü üna nouva spoula.

Plü tard, in stüva da scoula, ans declera il magister, cha quists films vegnan muossats, sün cumond da nossa Regenza, in tuot las scoulas dal pajais, per educar e motivar la giuventüna in vista a la defaisa da la patria.

Intuorn nos cumün suna landervia a fabricar fortificaziuns e bunkers, üna uscheditta 'Talsperre', siond cha la val es qua fich stretta. Lavin dvainta ün plazzal da fabrica: camiuns invi ed innan, transports da material, canera e fracasch fin aint pella not. Schurmas da lavuraints. Tuot be Svizzers – perche cha esters füssan potenzials spiuns. Id abitan in baraccas da lain, id han lur turnus dal di o da la not. La daman bod, cur chi vegnan our da la muntogna e passan davant nossa chasa via, suna visibelmaing stanguels, albs da puolvra. La saira e la bunura vegna minà; nus eschan a maisa e dombrain las detonaziuns, chattond tuottafat divertivel scha las fnestras stremblan.

Pro üna da quistas minadas es mort ün hom dal Vallais, ün capominör, chi vaiva dad impizzar cun ün collega las cordas da fö. Eu m'imagin üna caverna grippusa, duos glüms da carbid, ils oters lavuraints fingià coura, be els duos amo qua... Las cordas da mina, impizzadas, prodüan ün fasch da sbrinzlas, ün bisbigliöz nervus, i spüzza da gummi ars. Id es da far prescha. A la fin piglian ils duos homens lur glüms per as far davent, – però il Vallesan ha badà ch'üna da las cordas nun arda plü. Tschel sbraja: «Lascha stara!» ma il Vallesan cuorra inavo e dà amo üna jada fö, voul mütschir, s'inchambuorgia e crouda per terra... Coura as doda fingià la prüma explosiun, lura la seguonda, la terza ed uschè inavant. Cur chi'd es a fin e ch'üna tschiera spessa e

grischa as movainta our dal tunnel, van els aint e til chattan, s-charpà in tocs suot crappa e spelma. – Ün oter lavuraint es ars, perche ch'el vaiva fümà in ün magazin da carburants: cur ch'el, la cigaretta in bocca, s'ha fatschendà cun ün butschin da benzin, es el dandetta-maing i sü in flommas.

Eu nu tils n'ha cugnuschüts, ma i gniva quintà in cumün, sco üna cronica dal di. A singuls lavuraints as cugnuschaiva almain da vista, perche chi salüdaivan, obain chi vaivan üna fisionomia, üna teista particulara. Ün simpatic Tessinais d'eira il marus da nossa vaschina Rina, e Rina d'eira la plü bella dal cumün. La saira giaivna suvent a spass, obain chi tschantaivan da s-chür sül banket davant porta. Mia sour Berta, quella jada intuorn 14 ons, giaiva our in tablà a cuccar our d'üna sfessa, per verer co chi's bütschan.

Ün oter lavuraint d'eira dvantà cuntschaint causa üna particularità grotesca, – ün homet intuorn quaranta, agüdont in üna baracca da cucina: minchatant, sulet sün via, capita ch'el as ferma dandetta-maing, dond sbrajs e blastemmas davant sai, «davent carognas!» – dond pajadas a dretta ed a schnestra, – el para sco our d'sai, el straja adüna plü dad ot, piglia sü crappa e tilla bütta aint il vöd, stond ün mumaint in posiziun da defaisa, cun gesticulaziuns d'immatscha, lura va'l svelt inavant, guardond minchatant inavo. – Ad ün da noss cuntschaints ha'l quintà seis drama: dürant üna sairada da festa d'eira el gnü ipnotisà, e siond ch'el d'eira ün medium ideal, schi l'ipnotisör vaiva pudü far cun el che ch'el laiva: til far mangiar mailinterra crüja, sco schi füss paira tirolaisa, müdar ün bastun in üna serp, ed a la fin, sco culminaziun, clamar nanpro ün tröp da bes-chas rapazzas, chi til saglivan adöss. Quist'ultima allucinaziun sto esser statta uschè ferma, ch'el mai nun es plü gnü liber dal tuot: da temp in temp las bes-chas d'eiran darcheu quia, na be in seis sömmis, ma eir da cler bel di, pustüt cun bel sulai, cur ch'el chaminaiva sün alch via solitaria – el tillas vezzaiva dandettamaing davant sai, liuns, leopards e tighers cun gnif-fas rabgiusas, perfin boas chi til laivan branclar.

Intant nossas fortificaziuns progredischan da di e da not. Forsa faja prescha, chi sa. Avis a la populaziun: nu discuorrer cun ningün sur da nossas fortezzas, pustüt na cun esters. Sün ün placat as vezza, nair sün fuond cler, ün plazzal da fabrica e siluetas da lavuraints, suotvia staja scrit in custabs gronds:

WER NICHT SCHWEIGEN KANN SCHADET DER HEIMAT

Esters vaina prunas, pustüt noss pasters, famagls e fantschellas – Bergamascs, Livignascs, Trepalins, gliעד sü da la Vuclina, dal Tirol... Cha quai füssan potenzials spiuns – mo na, na! Al cuntrari dad Achenreiner, chi spetta sül grond miracul, nu s'interessan els da politica. Entusiassem per Mussolini, quai bain – pustüt las fantschellas, schabain cha'l Duce, sco chi dischan, nun es güsta fich ün bel: «Piuttosto brutto – ma parla molto bene.» O magari entusiassem per lur armada taliana. Ün famagl, ün coloss pachific, disch minchatant tuot quiet: «Se l'Italia si muove, la terra trema!» Da temp in temp ün dad els sto ir a chasa, a servir la patria. Las fantschellas pon restar. La saira sun ellas suvent insembel sülla plazza, per baderlar. Minchatant vana a spass our dal stradun, chantond lur chanzuns talianas, per exaimpel quella: «Facetta nera, bell'Abissina, aspetta e spera che l'ora s'avvicina – e quando saremo a Maccalè, noi grideremo: viva'l Duce, viva il rè!» Ellas chantan chi strasuna, ellas strajan, sco schi vessan da laschar oura energias eroticas na dovradas. Lapro lavurna tuotta di instancablas... Las bleras dad ellas sun circa da l'età da nossa giuventüna, ma ellas nu das-chan participar a lur festas, a lur bals; esser preschaintas e guardar, quai bain. I sun stimadas sco forzas da lavur, ma giuven ed homens nu sotan cun ellas. Scumandà nu füssa, ma i füss curius, i dess in ögl. Minchatant sotna lura tanter dad ellas.

La guerra nun ha amo cumanzà, ma ella gnarà. I's vezza amo autos esters, pustüt tudais-chs, pustüt la stà d'ürant la raccolta dal fain. Nus vezzain co chi's ferman, inchün vegn our, piglia svelt sü seis apparat e fa üna fotografia. Ün dad els, ün lungun cun knickerbocras, va perfin sü vers la fortezza da Laret, per fotografar da daspera. Ils paur sün lur prada pudessan dar man a quists pseudo-turists, our da patriotissem – ma prüma nun hana peida, il fain es plü important, seguonda para tuot ün zich comic, bod da rier. I nu capita neir inguotta, i nun es guerra, qua sü as doda la rumur da las maschinas da beton, minchatant ün corn, ün per detonaziuns, lura darcheu armonia champestra, musica dad insects, ün aual chi sbarnuoglia, odor d'erba frais-cha, il tschêl blau, il sulai – perche mâ s'agitar?

Ün Tudais-ch vegn listess miss a post, immez cumün, ingio ch'el s'interessa per üna barricada da tancs. El vezza bainschi il sudà svizzer, chi fa la guardia cun chaplina e carabiner, ma l'es listess uschè impertinent da fotografar. Cur cha'l sudà svizzer vegn cun seis schluppet nan vers el, til tgnond l'arma sül pet, es el tuot s-chandalisà: «Mensch, sind Sie wahnsinnig, was fällt Ihnen ein?» Il sudà til piglia

davent l'apparat e til cumonda da svanir. Il turist barbotta qualchosa da 'unverschämte Landesmanieren', va in seis auto e's fa davent.

Barricadas, quellas daja dapertuot, eir tras la plü bella prada, sockels da beton armà, – e daspera largias saivs da filfier cun spinas. Nossas chavras lessan magliar l'erba chi resta inavo là aint, la saira tuornan a chasa cun l'üver plain sang. Ils chavriöls invezza, quels cuorran tras quistas spinadas sainza ningüna difficultà, be giovond.

Intant cha nus fain marena sül prà, manaja Andri: «As mettai avant, i füss guerra, ed ils sudats restan pichats in quist filfier diabolic, cun mans da sang e chotschas s-charpadas, intant cha nan da la fortezza clocca la mitraglia – ils pover diavels qua aint, cul cheu aval, o Haupt voll Blut und Wunden, pensond in murind a genituors ed uffants a chasa...» Mamma til disch ch'el nu dessa discuorrer robas uschè plufra, chi nu's dessa clomar nanpro il diavel, e cha seguonda nu detta probabel ningüna guerra. «Co voust savair?» disch Andri. «Nus fain sco schi nu'ns pudess capitar inguotta, simplamaing perche cha'l char Segner protegia la Svizra. Ün Dieu confederat... I voul be ün pa fantasia, lura as poja s'imaginar eir l'infiern. Nos bel cumün ün'unica muschna, la populaziun mütschida, chavras e vadels e bescha chi van in gir, üna vacha morta cullas chommas per ajer, ün chomp da gran tuot nair – ed uschè inavant. Pussibel es tuot...»

Nus mangiain nos «Znüni» (uschena dschavivna quella vouta), suondas painch e chaschöl, nus bavain lat fraid. Pati la fom mai nu vaina, neir dürant la guerra. Da culaziun daja suvent cacau, quai cha da mat n'haja amo fich jent. Divers ons plü tard, dürant la recruta, ans fana baiver mincha daman cacau, 17 eivnas a l'inlunga, fin cha'l cacau am dà incunter. Eir l'emmentaler. Pro'l militar nu daiva mai ün oter chaschöl, adüna be emmentaler, – i'm paraiva cha tuot la cumpagnia spüzza dad emmentaler. Davo meis servezzan haja vuglü almain 30 ons, fin ch'eu n'ha darcheu mangià ün toc da quel chaschöl. Cacau nun haja mai plü bavü.

Intant Hitler sbraja adüna plü ferm, el blastemma cunter la Frantscha e l'Ingalterra, cunter las eternas provocaziuns polonaises al cunfin, fin cha ün bel di – «am Ende meiner Geduld» – attacha'l la Pologna e lascha bombardar Warschau.

E pro nus: Mobilisaziun generala, Lavin cribla da sudats, pustüt eir indigens, bliers dafatta dal cumün svessa. I dà unitats o secziuns be da rumantschs, però cumandà vegna listess per tudais-ch, siond cha'ls cumonds tipics (Achtung steht! Rechts um! Vorwärts marsch! Abtei-

lung halt! Gewehr bei Fuss! In Viererkolonne Sammlung! eui.) nun existan in rumantsch – il Pledari grond nun es amo qua. I po capitar ch'ün uffizial cloma ad ün sudà: «Füsilier Bonifazi, daher!» Bonifazi respuonda, per tudais-ch: «Hier, Herr Leutnant!» (e na per rumantsch: «Qua, sar tenent!») El cuorra vers l'uffizial, piglia posiziun, l'uffizial disch: «Ruhn!» ma discuorra lura rumantsch cun el, til dà alch incumbenza, sün quai Bonifazi piglia darcheu posiziun, clocca insembel ils tachs e sbraja – quista jada in dialect tudais-ch svizzer: «Herr Lütnant, meld mi ab!»

Nossa sala da gimnastica es dvantada chantunamaint. I savura da strom, puolvra, püpa, tabac, grass da schluppet... però tuot quista odor cumplexa es difficila d'identifichar, – i sun qua massa blers ün dasper tschel, in ün clima uman concentrà. Sün piazza da scoula piglna ourdglioter lur armas, tillas mettan darcheu insembel. La saira stana a pulir uras a l'inlunga büschmainta e s-charpas, pustüt las s-charpas. Nus scholars eschan là e guardain. Ün dad els ans disch: «Savaivat, mats, quellas ston esser pulidas tip top, in cas cha nus vessan da mütschir ün bel di; ils inimis, quels badan schon scha nossas s-charpas glüschan o brich.»

Ün bel di cumpara il General Guisan. Nos general, a verer schi'd es tuot in uorden. – Ed üna saira, sün Piazza gronda, ha lö il güramaint. Id es là tuot il battagliun 93, la piazza es plaina, colonnas da quatter, davantvart sun ils uffizials, in ün üert alvantà ün predichant da l'armada, chi discuorra da Morgarten, dal Rütli, da Sempach e Sankt Jakob an der Birs. Cur chi fan il güramaint – «Ich schwöre es – Ich gelobe es – Eu güir» – regna ün mumaint ün silenzi chi piglia bod il flà, lura la musica as metta a sunar: 'Clama'ns, o patria...'

Nossa glied discuorra bod be da la guerra, e quai cun ingaschamaint, i regna üna tscherta atmosfera patriotica. I's dodà sfrattamöz da mitraglias e chanuns, chi promovan la tensiun. Id es sco scha'l pövel as sdrugless our d'üna veglia monotonia. Sudats ed uffizials marchan tras cumün, minchatant vegna eir chantà, p.ex. «Was sollen die Soldaten essen, Kapitän und Leutnant, fallara...» Obain: «Wenn die Soldaten durch die Stadt marschieren, öffnen die Mädchen die Fenster und die Türen – hei warum, hei darum...» I's vezza tanteraint da quels bels kerlis vigurus, chi fan batter il cour da nossas giuvnas. Eir da bleras duonnas.

La saira cumparan singuls adüna in nossa chadafö, forsa perche cha'l caffè da mia mamma es gratis. I sun qua eir civilists, paur, p.ex. meis

barba Gisep. Inchün dumonda: Che crajaivat – gnarana, ils Tudais-chs? – Na na, a nus nun attacha ningün. – Meis barba Gisep, ün homatsch robust, la quietezza in persuna, manaja: Quels pür chi gnian! Quia cun nossas fortezzas nu passa tras gnanca üna mür. – E schi vegnan cun lur Messerschmitts e cun lur Stukas? – Ah, lascha be chi vegnan! Schi bombardeschan las chasas, quellas pudaina fabricar da nouv, ma las fortezzas, quellas nu sfracha gnanca il diavel, neir cun bombas!

La chadafö es plain füm. Mia mamma dumonda schi nu pudessan planet müdar tema da discussiun? Ma ningün nu doda, oramai il tema es qua. Ün simpatisant da Hitler, corporal svizzer, ma fascinà da la Germania, manaja: Meis bun Gisep, che'ns güdan nossas fortezzas? Per quels es quai be ün intermezzo, quels ans piglian in pacs dis – il prüm la Svizra Bassa cun citads e fabricas, e davo vegnan sü pro nus, tuot pachific. Nus ans vessan pudü spagnar tuot quist teater ridicul, cun mobilisaziuns e servezzan activ... Ün oter til respuonda: Tü m'est ün corporal! Ün zichin patriotissem, porca la micha! Nus cumbattain fin pro l'ultima patrona!

Id es qua eir nos vaschin Claudio, uossa eir el sudà, ma el nu po durmir a chasa, el sto ir al chantunamaint sco tshels, süil strom. El disch: «L'ultima patrona, quai nu saja – ma la prüma, quella n'haja pront per Häglin!» Häglin es seis chapitani, üna carogna, ün sadist chi til maltratta di e not: una jada arrest perche ch'el d'eira stat a durmir a chasa, lura üna marcha da chasti – 'Strafmarsch' – causa insubordinaziun, e tshel di üna chanzlada davant tuot la cumpagnia, ch'el, Claudio, d'eira là sco ün bizoccal... «Ma spetta be», disch el, «quel survegn amo la paja!» – Però, i nu farà dabsögn da til dar la paja, perche cha Häglin moura ün temp plü tard, in ün accidaint cun üna granata. El es malvis in sia cumpagnia, pustüt daspö ün drama insolit. Dürant üna greiva marcha ün sudà es crodà per terra – faquint üna deblezza dal cour. Häglin til cumonda da star sü, e quai subit. Il sudà nu reagischa; Häglin, forse pensond chi's tratta d'ün simulant, as rabgiainta, repeta seis cumond: «Ufstoo! Das isch en Befehl!» e cumainza lura perfin a til dar clocs cun sias s-charpas da muntogna. Ma lura dvainta il seguaint: Balmer, ün tenent amo giuven, uschigliö plüchöntschi retgnü ed ün pa tmüch, piglia sia pistola e sbraja: ch'el dessa subit rafüdar da dar pajadas a quist hom, cha uschigliö... Häglin fa duos pass inavo, spaventà, piglia eir el si'arma e's metta a sbragir sco ün diavel, cun innatschas da praschun, Zugerberg, güdisch da divisiun. Ün oter uffizial s'intermetta, trond a Balmer da la vart e til pigliond davent

si'arma, intant cha quel sudà es amo adüna per terra e nu's mouva. – Amo quel di, la saira, cumpara la pulizia da l'armada e va davent cun Balmer. I nu til han plü vis. Para ch'el d'eira amo student, ün giuven zuond sensibel, eir cun problems persunals. Dürant l'inquisiziun, in praschun, as piglia'l la vita. Seis collegas uffizials van al funaral, Häglin resta qua. La saira al HV, sülla piazza, declera'l a la cumpagnia, che ch'el pensa d'ün tal Svizzer: cha quel haja dischonurà l'armada, ün tip meskin sainza character (uossa cumainza'l darcheu a dar sbrajs), chi's fa simplamaing our da la puolvra, cun suicidi, per nu stuvair plü cumbatter. El repeta, cun vusch isterica: «En Feigling – en Feigling, a Schand für üseri Armee!» Cha per quel ningün nu das-cha avair cumpaschiun... Daspö là Häglin es stat pers. I nu til pon plü star oura. I fan per cumond, ma i til han süil strich, sudats ed uffizials. El bada ch'el es sulet, dvainta malsgür, prouva da's far valair cun cumportamaint da disciplina ed autorità, minchatant cun alch lodavaglia bunmarchada, chi nu fa plü impreschiun. Ils quatter uffizials da sia cumpagnia ston mangiar cun el a maisa, ma i discuorran be tanter dad els, bod sainza til dar bada, sco sch'el nu füess plü qua.

Seis accidaint mortal capita in ün bunker sur il flüm. I han construi là aint ün büschen da circa desch centimeters ladezza, chi maina our il liber, giond ferm aval, destinà per laschar schglischir our granatas, in cas cha l'inimi s'approssmess fin qua daspera. Häglin voul provar oura svesa schi funcziuna, piglia cun sai ün corporal, intant cha tuot ils oters sun da tschella vart da l'En e guardan nan. Pro la prüma granata vaja tuot normal; el tilla sblocca, bütta tras il büschen, coura as doda l'explosiun. Pro la seguonda sto però esser capità alch malom – sbagl da construcziun, obain inadvertenza, manipulaziun nervusa – chi sa: la granata til schloppa aint in man, il man es davent, el svesa crouda per terra. Il corporal ha surgni ün pêr s-chaglias da metal aint illas chommas ed aint il vainter, es però listess amo capabel da chaminar our il liber e da clomar sur il flüm via: «Sanität!» Häglin moura süil transport vers l'ospidal.

Da manzunar füssan ils internats polonais ('ils Polacs'), chi d'eiran qua sco famagls, in nos cumün var ot o nouv, cun lur unifuormas cun lur kaki, lur lingua cumplettamaing estra, cun lur chanzuns slavas, melancolicas, d'ün'otra regiun.

Singuls algords am sun restats be in möd fragmentaric:

– Per exaimpel ils bombers chi passan la not sur nossa val via, lur rumur sombra.

- La s-chürantada obligatoria da las fnestras. Peter Cuonz, il guarda-chatscha, es respunsabel e va a controllar. Qua e là as doda sia vusch sün via: «Glüüm! – Massa cler! Glüüm!» – Il curius sentimaint cur chi's vegn da not vers il cumün e cha tuot es s-chür, i nu's vezza ne lampas ne fnestras igluminadas, unicamaing conturas da chasas, tets, ün clucher chi tascha. Cun clerglüna dvainta tuot plü fabulus. Eu am dumond dal rest, perche cha la Svizra faiva s-chürantada dürant la guerra. Nu füssa stat plü logic chi's vezza nossas glüms?
- O lura quella daman dals 10 mai 1940: concentraziun da truppas tudais-chas al nord dal Rain, nossa temma d'üna invasiun iminenta. Ma i nu sun gnüts.
- O p.ex. discussiuns sur da la paina da mort per tradituors da la patria. In ün'ura da religiun manaja nos ravarenda, cha quella paina chapitala nu gnarà missa in vigur, cha la Svizra nu's possa permetter alch simil. Ella vegn lura listess introdütta, sün decret dal Cusagl Federal, e divers tradituors gnaran plü tard eir executats... Però ningüna paina da mort per ils 200 uffizials plü ots, chi lessan far eliminar differents schefredactuors antinazistics, e chi's decleran eir pronts, in cas d'ün'occupaziun, da's arrandschar cun l'inimi.
- Reportaschas da Radio e gazetta: capitulaziun da la Frantscha, Luftschlacht über England, Freiheitskampf der Finnen, battaglia da Stalingrad, bombardamaints da citads tudais-chas. Lura attentats cunter Hitler, chi para però dad esser imun cunter attentats. – Reportaschas sur da la defaisa da nos pajais. Be pacs artichels, zensurats, sur da Güdeus tramiss inavo a noss cunfins, vi pro quels da l'unifuorma naira, chi spettaivan là via, cun mezs da transport. – Ningüns artichels sur da transferimaints dad aur involà. Ningüns artichels sur da Grüninger...
- Bombardamaints da cumüns e citads in Svizra, p.ex. Vals, Samedan, Basilea, Oerlikon, Schaffhausen. Cun blers morts. Para cha sün bleras chartas geograficas dals pilots americans nu d'eira gnanca marcà il cunfin svizzer.
- Eu m'algord d'üna tura da skis in Val Tuoj, cun meis frar, üna dumengia da marz. La glüna sblacha da la daman, il silenzi, la val laterala amo tuot cuernada cun naiv, la suldüm in muntogna. Üna jada, sü ot, ün eroplan plü pitschen, chi vegn nan da l'Italia e va vers la Germania. I's doda la rumur, planet svanischa la maschina aint il tschêl blauaint. Eu n'ha 13 ons, viv amo cun mias imaginaziuns juvenilas da mat, eu'm dumond perche cha quel pilot tudais-ch varà

tanta prescha, üna daman da dumengia. Varà'l fingià fat culaziun? Co vezzarà el da suringiò quista cuntrada d'inviern? Eir Andri s'ha fermà e guarda. «I's stu vess esser pilot!» disch el. «Pervi da mai eir pilot da guerra. Gnrir üna jà cunfruntà cul privel da mort, per sentir aint in sai che cha quel mobilisescha...»

Vers mezdi eschna sül Piz Buin, precis sül cunfin. Andri fa trais pass vers nord, el disch: «Vezzast, uossa sun eu in Germania. Natüral cha quai es il Vorarlberg, ma quai es uossa tuot Germania – Grossdeutschland.» Eu sun pella prüma jada in ma vita al cunfin. Qua oura sun els dimena, ils Tudais-chs... Cunfin – fin uossa d'eira quai ün pled abstract, quia dvainta'l plü misterius. I nu para müdà inguotta, eir qua via esa naiv e grippa aint il sulai, ma i regna üna tscherta quietezza sula. I's vezza ün pèr utschels, grolas nairas chi fan rudè, i's doda lur crr – crr. Nus eschan sulets, intuorn ed intuorn gnanc'orma, be grippa e naiv, ningünas passivas. Ma minchantant vegnan quels sgüra eir sü quia, almain üna patruglia da trais o quatter homens. Il cudesch aint il hom crap, in üna s-chacla da tola, cuntegna disegns, figüras, conturas da muntognas, noms tudais-chs – Grenzsoldat, Obergefreiter, Sturmbannführer... Eir poesias: «Hier auf dem Berg im tiefen Schnee, ich meine grosse Heimat seh.» Obain: «Wir patulieren hin und her, mit scharf geladenem Gewehr.» Nus scrivain aint noss duos noms. Pro seis nom Andri agiundscha: Offiziersaspirant.

Plü tard mia fantasia da mat va suvent in faira. Eu'm dumond: co füssa stat, scha nus vessan dudi pass sülla naiv düra, vuschs tudais-chas? Nus ans volvain, vezzain davo nus ün pèr sudats esters, lur unifuormas, lur armas... Eu pens a duos variantas: p.ex. els nun inclegian ningün spass, ans dischan be subit da gnir cun els, ans mainan sco pussibels spiuns giò Galtür o ad Ischgl, ans surdan a la Gestapo... La segunda varianta plü paschavla: els ans salüdan in möd süt, però tuottafat amiaivel.

Ningün incidaint da cunfin. I's tschaintan e fan eir els marena. I'ns dumondan co chi ha nom il prüm cumün ourasom quista val laterala. Scha nus sapchan rumantsch? Ün dad els less savair: «Gibt's bei euch noch Schinken und Butter, und Sahne?» Andri tils dumonda schi sajan eir stats a la front, schi sajan stats ferits. Forsa manzuna'l al general Rommel, ch'el admira. Cur cha nus pigliain cumgià, tils regala el üna mezza tschiculatta cha nus vain amo aint illa buscha – Lindt u. Sprüngli...

- Alch chi'm reista ferm aint illa memoria: ün davomezdi, a la staziun da Lavin, ün tren special cun sudats ed uffizials da la SS, entrats in Svizra sü da l'Italia, e chi vegnan uossa darcheu transportats our d'pajais, vers l'Austria. Il tren s'ha fermà e spetta, - sarà üna cruschada. Nus vain glivrà da giovar culla balla e guardain via. Las fnestras sun avertas, i tschaintan o stan là in pè, - figüras grischas, sco schlavadas da plövgia e sulai, in unifuormas üsadas. I tschüttan nan vers nus, da quai müt, immovibels, sco indifferentes. Ün dad els ans fa ün segn, tendscha oura sia butiglia d'alumini e'ns disch da manar nan aua. Els svesa nu pudaran gnir oura, - dadour üsch as vezza sudats svizzers cun chaplina e schluppet, fond guardgia. Ün da nus cuorra culla butiglia vi pro'l bügl, tegna suot il chüern e tilla maina inavo al sudà. El baiva... Intant es rivà l'oter tren, e quist quia as metta in movimaint, - ün tren dret lung e plain, ün vagun davo tschel passa speravia, i's vezza ils homens sün fnestra, lur fatschas...

- E lura amo ün pèr detagls our d'üna descripziun da Men Gaudenz («Der Landarzt in Uniform») ed our dad ün referat da sia duonna Erica. Eu resümesch in möd scurzni:

A la fin da la guerra, üna not d'inviern sülla piazza da staziun a Scuol. I riva ün convoi da la Crusch Cotschna, ün pèr buss cun victimas da KZ, Mauthausen e Auschwitz. Intant cha'ls manaschunzs vegnan oura e's fan davent, sco schi nu vessan plü da chefar inguotta, s'occupan ün pèr duonnas ed homens dal Servezzan auxiliar, suot la guida dal meidi, da quista glied aint ils autos. I drivan las portas davo, fan aint glüm cun lur lampettas electricas. I sun là tschantats o giaschantats, ün dasper tschel, figüras skeletticas cun ögliuns. I's doda plondschoz e suspürs, i vegn oura üna spüzza terribla. Alchüns cumainzan a discuorrer, ma nun han bod ningüna vusch. I's movaintan aint il s-chür sco lemuras, lessan gnir oura, ma sun massa debels... Id es la not a las trais, i dà ün pa vent, i naiva ün zichin. Ün mumaint regna imbarraz, - che esa da far? Alchüns as tegnan il fazöl davant il nas, ma finalmaing duos homens curaschus van aint e cumainzan a tour oura quists pover diavels, - il prüm ils morts chi nun han survivü il viadi, lura ils mez morts, ils amalats; ma amalats sun tuot quels chi vivan amo. Cur ch'ün tils doza oura, nu pon els star in pè, croudan in schnuoglias. La spüzza es schnuai-va, tuots han diarrea, as rechattan propcha aint ils agens excrements, lur büschmainta es bletscha cregna. Pro lur deliberaziun

hana surgni dals sudats americans tschiculatta, tuorta ed otras bun-tats, han maglià quai in lur povers stomis indeblits ed han lura stuvü pajar. Ün dad els, probabel main indebli co tschels, va ün toc davent e tira oura tuot sia büschmainta, davo è'l là – nüd raclüd, tremblond dal fraid, vegn lura nan pro las duonnas e tschercha da's s-chodar cunter ellas. Ün oter ha pers il san inclet.

Davo quist prüm convoi seguan amo oters, desch dis a la lunga. I cumparan vegls e veglias, impedit, sudats, üna duonna in spranza, uffants, pustüt eir uffants. Ün pêr frances prouvan, cur chi sun qua, da chantar la Marseillaise, ma i tuna malamaing. Ün dad els es sgobà dasper seis frar muribund, prouva da til dar curaschi: «N' aie pas peur, mon petit Georges, nous sommes là, nous sommes sauvés.» Ma Georges moura pacas uras plü tard e vegn lura sepuli cun oters morts sül sunteri da Scuol.

A la fin da la guerra as vezzaiva prunas fotografias in gazettas ed illustradas. Bleras vaina vis plü tard repetidamaing – p.ex. ruinas sainza fin, fatschadas cun fnestras vödadas per ajer, colonnas da fügitivs, tancs demolits, eroplans, nüvlas nairas da füm... Lura però eir purtrets ch'eu n'ha vis be üna jada e ch'eu nu n'ha mai plü invlidà: p.ex. Himmler al cunfin svizzer, accumpagnà da seis uffizials; el as pozza culla bratscha sülla barriera da cuntin, vezza co ch'ün Svizzer da l'otra vart til fotografescha, – el surria, cun ün zich schnös.

Obain üna nozza d'ün sudà: be güsta üna gruppetta, fatschas riantadas davant üna baselgia amo intacta, ün spus in unifuorma ed üna spusa cun larmas. – Ün sudà mort aint ill'erba spessa, sia fatscha müta, seis mans, si'ura da bratsch. Fatschas da morts, fatschas da vivs, fatschas d'uffants e da mammass – pustüt fatschas.

I d'eira amo ün'otra fatscha, chi m'ha fat üna curius'impreschiun – mez spavent e mez üna tscherta fascinaziun macabra. Eu craj cha quai d'eira la duonna dad ün schef da KZ, tuot tenor ad Auschwitz, chi vaiv'eir ella cumandà e profità d'üna sgrischusa libertà perversa: p.ex. vaiv'la laschà construir ün s-chabè cun ossa dad umans, lura ün chapè da lampa our d'üna pel umana, cun aint taccals nairs e brüns. Da quista duonna d'eiran qua duos fotografias: – quia üna fatscha indürida, dvantada mascra, sco sainz'orma e d'üna tridezza inumana. E daspera ün purtret our da sia giuventüna, quella vouta üna giuvna da 18 ons –

üna bella fatschetta lomma ed amuraivla, cun ün surrier ün pa malizius, amabla sco ün di dal mais mai.

Nus intant, in nos pitschen pajais, vain gnü furtüna, pustüt furtüna. I's vaiva fat quint cul plü nausch – perche ans stuvessa ir meglder co a tschels? Ma i nun es capità inguotta, nus vain passantà la guerra be sün distanza. Uschigliö ne fom, ne persecuziuns, ne deportaziuns, ne KZ. Nossas chasas sun amo intactas, ils cumüns nu sun ars...Blers politikers (tanter oter eir nos venerabel Eduard von Steiger), blers spirituals ed oratuors poetics dschaivan, cha Dieu ans haja preservà. Chi sa? Dieu, o noss'armada – o nossas bancas.

Minchatant passaint'eu las vacanzas in meis cumün. Hoz, davo tants ons, nu's vezza bod plü las fortezzas, – id es creschü bos-cha, larschs, baduogns e trembels, cun bler verd d'instà e glüschur melna d'utuon. Eu chat bel chi nu schmerdschan quistas plantas. Insembel cun simplas saivs da lain o metal dan ellas a quists cumplex ün tschert aspet bod idillic. Il filfier cun spinas es davent, ils paur han surgni inavo lur terrain. Be las barricadas da tancs, d'üna spuonda a tschella, sun amo qua, perche chi füss simplamaing massa char per eliminar tuot quist sockels da beton armà. Forsa cha cul temp sfuondrana aint il terrain – i sun sfuondradas fingià citads interas – e cha in millis dad ons cumparna darcheu, sco curiosità d'üna civilisaziun dalönchinnan invlidada.

